

Η διαλεκτική του αναγκαίου, του εφικτού και της αξίας στην ιδέα της επανάστασης

Η ιδέα της επανάστασης, έτσι όπως την αντιλαμβάνεται ο Μαρξ, είναι ταυτοχρόνως απλή και σύνθετη: απλή διότι διαθέτει ένα καθορισμένο περιεχόμενο, και δεν είναι εκτεθειμένη σε πάσης φύσεως ανέμους, σαν να μπορούσε να λάβει χώρα μια κομμουνιστική επανάσταση κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες. Σύνθετη διότι η έννοια της επανάστασης είναι επικαθορισμένη και εγγράφεται σε πολλά επίπεδα ταυτοχρόνως, επίπεδα που οφείλουμε να τα συλλάβουμε αν όχι στην ενότητα, τουλάχιστον στη διαπλοκή τους, παρά το γεγονός ότι μπορεί να μοιάζουν ασύμβατα μεταξύ τους.

Το αναγκαίο

Σε αντίθεση με μια ευρέως διαδεδομένη σήμερα αντίληψη, θεωρώ προφανές ότι ο Μαρξ είναι ένας στοχαστής της ιστορικής αναγκαιότητας στο *μακροεπίπεδο* της μακράς διάρκειας, και ότι επομένως ο συνυπολογισμός της ενδεχομενικότητας στο *μικροεπίπεδο* της βραχείας διάρκειας (η οποία συνδέεται με το συμβάν, το ρόλο των ατόμων, την πολλαπλότητα των παραγόντων κ.λπ.) δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχνούμε αυτήν την ουσιαστική διάσταση της συνολικής του αντίληψης. Η συγκεκριμένη αντίληψη εμφανίζεται σε αρκετά εδάφια του έργου του και διατυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο στον Πρόλογο του 1859 στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, με την σαφή επίκληση του εξελικτισμού, που μετατρέπει τη μελλοντική κομμουνιστική επανάσταση σε ιστορικά αναγκαία διαδικασία. Χρειάζεται επομένως να αποσαφηνίσουμε τη φύση αυτής της αναγκαιότητας για να αποτρέψουμε τη φυγή στη θεωρητικολογία και για να την εντάξουμε στο υλιστικό και επιστημονικό της πλαίσιο. Δεν πρόκειται βέβαια για αναγκαιότητα-πεπρωμένο που θα μας έθετε ενώπιον μιας νέας *Δευτέρας Παρουσίας*, έστω και αν η αγωνιστική στράτευση την εξέλαβε επίσης κατ' αυτόν τον τρόπο, με αποτέλεσμα να εκτεθεί στις απογοητεύσεις που προκάλεσε η αποκατάσταση της πνευματικής διαίτησής. Δεν πρόκειται επίσης για μεταφυσική αναγκαιότητα, ένα μοντέλο της οποίας θα μπορούσαμε να βρούμε στον Χέγκελ, η διαλεκτική του οποίου θα μας παρείχε τότε τη μήτρα που αφενός θα μας επέτρεπε να κατανοήσουμε την εν λόγω αναγκαιότητα και αφετέρου θα εγγυάτο την άφεικτη ανάπτυξή της.

Τα προηγούμενα δεν αντιφάσκουν με το γεγονός ότι ο Μαρξ μπόρεσε όχι μόνο να εκφραστεί αλλά και να στοχαστεί στο πλαίσιο της εγγεληνής διαλεκτικής, ιδιαίτερος με βάση το σχήμα της «άρνησης της άρνησης». Με αυτόν τον τρόπο, βρήκε ένα στήριγμα αλλά και ένα επιστημολογικό εμπόδιο το οποίο τον παρέσυρε σε απερισκεπτες διατυπώσεις για τον αναπόφευκτο χαρακτήρα των ιστορικών μετασχηματισμών του παρελθόντος και του μέλλοντος. Πολύ περισσότερο που η συγκεκριμένη μήτρα συνδέεται με μια τελεολογική θεώρηση η οποία αντιτίθεται αυστηρά στην άθρησκη αντίληψη που είχε ή που όφειλε να έχει πάντοτε ο Μαρξ: το πέρασμα από τον έναν τρόπο παραγωγής στον άλλον δεν παραπέμπει σε μια λογική τελεολογικού χαρακτήρα που θα μετέτρεπε τον επόμενο τρόπο παραγωγής σε σκοπό του προηγούμενου, αλλά σε μια λογική προϋποθέσεων που καθιστούν το εν λόγω πέρασμα πρακτικά εφικτό. Ως εκ τούτου, ο κομμουνισμός δεν μπορεί να νοηθεί ως τέλος της ιστορίας, δηλαδή ως σκοπός που εγγράφεται στην ουσία της ιστορίας. Θα σας ζητήσω επομένως να στρέψετε στην προσοχή σας στον διάσημο ορισμό του κομμουνισμού ως «πραγματικής κίνησης που καταργεί την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων»: αν και έχει τη μορφή ενός υλιστικού ρεαλισμού εξακολουθεί να είναι τελεολογικός, αφού προβάλλει στο ιστορικό παρόν τον σκοπό που ο Μαρξ συνάγει από κάπου αλλού. Τελικώς, η ιστορική αναγκαιότητα δεν ταυτίζεται με τη φυσική αναγκαιότητα ακόμη και αν ο Μαρξ, εδώ επίσης, δανείστηκε από αυτήν ένα κοσμικό φορτίο του αναπόφευκτου, που πρέπει να απορρίψουμε.

Το μόνο αποδεκτό μοντέλο που απομένει είναι επομένως το μοντέλο της αναγκαιότητας-ντετερμινισμού που γίνεται νοητή σε υλιστική βάση και έχει, θα λέγαμε, την πρακτική ως οντολογικό στοιχείο της. Εν συντομία: ο επαναστατικός μετασχηματισμός δεν είναι εφικτός παρά με βάση τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές αλλά και ιδεολογικές προϋποθέσεις που παρέχει ο αναπτυγμένος καπιταλισμός, οι οποίες παραπέμπουν τελικώς στο επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων που συσσωρεύουν στους κόλπους του καπιταλισμού τα μέσα για το ριζικό του ξεπέρασμα προς όφελος μιας ανώτερης συλλογικής μορφής ζωής. Πρόκειται για μια ουσιασθή θέση του ιστορικού υλισμού που προσωπικά ενστερνίζομαι, και η οποία μας επιτρέπει να συναρθρώσουμε τη συγχρονική και τη διαχρονική διάσταση, τη δομή και το συμβάν, όπως επίσης να αντιληφθούμε την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στον Μαρξ και στις επαναστάσεις που έγιναν στο όνομά του στην Ανατολή. Τέλος, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τους λόγους της αποτυχίας τους, η οποία ήταν από μια μαρξική οπτική γωνία τρόπον τινά προβλέψιμη. Διότι, αν η ιστορική διαλεκτική, έτσι όπως την αντιλαμβάνομαι, δεν μας επιτρέπει να κάνουμε ασφαλείς προβλέψεις θετικού χαρακτήρα, μας επιτρέπει να διαπιστώνουμε ανέφικτες προοπτικές και να επισημαίνουμε αδιέξοδα. Φτάνουμε έτσι στο ζήτημα του εφικτού.

Το εφικτό

Ο μαρξικός ντετερμινισμός (και κατ' εμέ κάθε μεγάλη επιστημονική πρόοδος είναι ντετερμινιστική ή συνεπάγεται ένα ντετερμινιστικό κέρδος ως προς την κατανόηση του πραγματικού) δεν συνιστά κατά κανέναν τρόπο αναγκαιοκρατία: προσδιορίζει μόνο τις αναγκαίες αντικειμενικές προϋποθέσεις που καθιστούν εφικτή μια επανάσταση. Όμως οι ανα-

γκαίες προϋποθέσεις δεν μετατρέπουν την εφικτή επανάσταση σε αναγκαία, με την έννοια του πεπρωμένου, του άφευκτου ή επίσης του προβλέψιμου. Τουναντίον, όπως έχει ήδη γίνει κατανοητό και δεδομένου ότι βρισκόμαστε εν προκειμένω στην καρδιά της διαλεκτικής, η συγκεκριμένη δυνατότητα συνιστά η ίδια προϊόν της πλέον αυστηρής αναγκαιότητας, δηλαδή ενός επακριβούς συνόλου από προϋποθέσεις ή απαραίτητες ιστορικές διαδικασίες. Γι' αυτό ακριβώς λέει ο Μαρξ ότι «η ανθρωπότητα δεν θέτει στον εαυτό της παρά προβλήματα (=καθήκοντα) που μπορεί να επιλύσει»: με άλλα λόγια, η προβληματική του κομμουνισμού, η οποία διανοίγει για την ανθρωπότητα ένα πεδίο ριζικά πρωτότυπων δυνατοτήτων (θα επανέλθω σε αυτό) δεν είναι η ίδια δυνατή παρά σε μια συγκεκριμένη εποχή της ανθρώπινης ιστορίας. Ασφαλώς, η τυπική ή λογική δυνατότητά της προηγήθηκε (καθόσον η κομμουνιστική ιδέα, νοούμενη ως αφαίρεση, εμφανίστηκε πρώτα στην κοινή συνείδηση ή την πολιτική φιλοσοφία), αλλά η πραγματική ή αντικειμενική της δυνατότητα εγγράφεται στην αναγκαιότητα σύστασης των συγκεκριμένων προϋποθέσεων ή μέσων του κομμουνισμού. Ο Μαρξ το λέει ξεκάθαρα και προσθέτει: «το ίδιο το πρόβλημα (=το καθήκον) δεν ξεπροβάλλει παρά εκεί όπου οι υλικές προϋποθέσεις της επίλυσής του υπάρχουν ήδη ή βρίσκονται στην πορεία της διαμόρφωσής τους». Η κομμουνιστική επανάσταση είναι επομένως αναγκαία καθόσον είναι εφικτή, και είναι εφικτή καθόσον είναι αναγκαία.

Αλλά για ποια αναγκαιότητα-δυνατότητα πρόκειται επακριβώς; Σινοψίζοντας και ως εκ τούτου σχηματοποιώντας, θα έλεγα ότι υπάρχει μια τετραπλή αναγκαιότητα προϋποθέσεων η οποία αναδεικνύει, κάθε φορά, μια δυνατότητα που έρχεται στο φως μέσα από μια κριτική ανάλυση του πραγματικού, και αφορά τα τέσσερα πεδία ανάπτυξης της εν λόγω ανάλυσης: την εκμετάλλευση, την καταπίεση, την κυριαρχία, την αλλοτρίωση. Η κομμουνιστική επανάσταση, με την έννοια της προοδευτικής κατάργησης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και των τάξεων, είναι αναγκαία αν θέλουμε να θέσουμε τέλος στην οικονομική εκμετάλλευση της εργασίας, στην κοινωνική καταπίεση, στην πολιτική κυριαρχία που μπορεί να ασκείται μέσω τυπικά δημοκρατικών θεσμών, και αν θέλουμε, τέλος, να καταργήσουμε την ατομική αλλοτρίωση. Με τον τελευταίο όρο δεν αναφέρομαι στην πολιτική αλλοτρίωση της ανθρωπότητας στα πλαίσια της σχέσης της με την ιστορία, η οποία συνδέεται με τα τρία πρώτα σημεία, αλλά στην αλλοτρίωση του περιεχομένου της ατομικής ζωής: στο γεγονός ότι τα άτομα που ανήκουν στις κυριαρχούμενες τάξεις είναι ακρωτηριασμένα, ότι δεν ενεργοποιούν τις δυνατότητές τους, ότι συνήθως αγνοούν το ίδιο αυτό γεγονός της αλλοτρίωσης, ή και μάλιστα το επιθυμούν, στοιχείο που αποτελεί το αποκορύφωμα της αλλοτρίωσης.

Πρέπει όμως να διαπιστώσουμε ότι ο καπιταλισμός, σήμερα όπως χτες, και μάλιστα σήμερα περισσότερο από χτες, παράγει αναγκαστικά εκμετάλλευση, καταπίεση, κυριαρχία και αλλοτρίωση, αλλά επίσης (αν εξετάσουμε κριτικά την ουσία του) παράγει εξίσου αναγκαστικά τη δυνατότητα να ξεπεραστούν αυτές οι τέσσερις μείζονες απάνθρωπες μορφές. Αλλά δεν πρόκειται παρά μόνο για δυνατότητα (διότι το χειρότερο, αν δεν είναι βέβαιο, μπορεί επίσης να διαρκέσει), που η πραγματοποίησή της εξαρτάται απ' την ανθρώπινη απόφαση έτσι όπως αυτή σχετίζεται με την ανάγκη, την επιθυμία ή τη νόηση, πράγμα που σημαίνει ότι κανένας διαλεκτικός μετα-λόγος της ιστορίας ή αντιστρόφως καμία διαπεραστική εμπειρική κοινωνιολογία δεν μπορεί να εγγιχθεί την πραγματοποίησή της, ιδίως δε αν παραδεχτούμε ότι διάφορα φυσικά ανθρωπολογικά δεδομένα όπως η βολήηση

για δύναμη ή η επιθετική ενόρμηση μπορούν να παρέμβουν και να αμυνώσουν την πρόγνωση σ' ένα επίπεδο που δεν είχε προσεγγίσει ο Μαρξ. Το βέβαιο είναι ούτως ή άλλως ότι το πέρασμα από τη δυνατότητα στην πραγματικότητα προϋποθέτει ότι η δυνατότητα θα έχει αξιοδοτηθεί θετικά, αφού ένα ανθρώπινο μέλλον δεν μπορεί να γεννηθεί παρά αν η συνείδηση το συλλάβει και το επιδοκιμάσει προτού το πραγματοποιήσει. Αναπόφευκτα, ερχόμαστε αντιμέτωποι με το ζήτημα της αξίας.

Η αξία

Το ζήτημα της επανάστασης δεν αφορά μόνο τη διάσταση των γεγονότων: ενέχει κατ' ανάγκην μια κανονιστική διάσταση, αφού η δυνατότητα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο μιας «αξιοδοτικής ανάδειξης», όπως θα την έλεγα από την πλευρά μου, ώστε να μπορέσει να λάβει χώρα η οποιαδήποτε δυναμική πραγμάτωσης. Έχει επομένως θετική αξία γι' αυτούς που την υλοποιούν και η αναγκαιότητα που παρουσιάζει στο συγκεκριμένο επίπεδο πηγάζει απ' αυτήν την αξία και δεν σχετίζεται με την καθαρά γεγονυιά αναγκαιότητα στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως. Το πρόβλημα, που δεν το έχει πραγματευτεί επαρκώς η παράδοση η οποία προέρχεται από τον Μαρξ, έγκειται στο να μάθουμε ποια είναι ή από πού πηγάζει η εν λόγω αξία, και εάν χρειάζεται να την ενστερνιστούμε, δεδομένου ότι αφενός υποκινεί την ιστορική δράση των ανθρώπων και αφετέρου ενυπάρχει στα κείμενα του Μαρξ. Μπορούμε να πούμε ότι παρεμβαίνουν εν προκειμένω δύο είδη αξιών. Εν πρώτοις η ηθική αξία που πηγάζει απ' την ανάγκη, την επιθυμία ή το συμφέρον, μέσω των οποίων μπορούμε να συλλάβουμε το κομμουνιστικό μέλλον. Τα κείμενα του Μαρξ, όπως επίσης οι αγώνες του εργατικού κινήματος, περιέχουν πλήθος από κανονιστικές προτάσεις αυτού του είδους, που έχουν τις ρίζες τους στον σωματικό, ψυχικό ή κοινωνικό πόνο, ο οποίος γεννά το κανονιστικό ιδεώδες μιας κατάστασης που θα έθετε τέλος σε αυτόν τον πόνο. Αλλά μια τέτοια κανονιστικότητα, με την αυστηρή έννοια του όρου, δεν επιβάλλει τίποτα και δεν είναι δεσμευτική. Με αυτήν ακριβώς την έννοια, το ιδανικό κυριαρχίας επί της φύσης, που εμφανώς ανταποκρίνεται σε μια ανάγκη και εδραϊώνει την προβολή του κομμουνισμού, είναι ακριβώς ηθικό, δηλαδή υπό αίρεση: «αναγκαίο εάν...», και ξέρουμε ότι η οικολογική κρίση επιβάλλει στο κομμουνιστικό κίνημα να επανεξετάσει κριτικά τη συγκεκριμένη αξία.

Αλλά υπάρχει και ένα άλλο είδος αξίας που ενυπάρχει στη μαρξική κριτική του καπιταλισμού, δίχως την οποία η εν λόγω κριτική δεν θα μας αφορούσε στο βαθμό που μας αφορά, και η οποία μας επιτρέπει να αντιληφθούμε το σχέδιο του κομμουνισμού ως κάτι διαφορετικό από τη συλλογική μεγιστοποίηση του εγωισμού: είναι κυριολεκτικά ηθική, με δεσμευτικό χαρακτήρα, και βασίζεται σε γνώμονες καντιανού τύπου: στην καθολικότητα, τον σεβασμό του ανθρώπινου προσώπου, την αυτονομία. Θα μπορούσα εύκολα να αποδείξω ότι οι πιο αυστηροί αλλά και οι πιο συγκεκριμένοι ορισμοί του κομμουνισμού μπορούν να θεωρηθούν ως ενεργοποίηση μιας εξ αυτών των αξιών στο στοιχείο του κοινωνικοϊστορικού καθορισμού, που όμως συχνά τις συσκοτίζει. Με αυτήν την έννοια, η απαίτηση κατάργησης της εκμετάλλευσης απορρέει απ' τη διαπίστωση ότι η εκμετάλλευση δεν μπορεί να αποκτήσει καθολικό χαρακτήρα ή βασίζεται στην άρνηση εργαλειοποίησης του ανθρω-

πίνου όντος. Όπως έχει γίνει κατανοητό η απαίτηση αυτή δεν είναι διαπραγματεύσιμη ή υπό αίρεση: δεν εξαρτάται απ' την ελεύθερη επιλογή της αξιολογικής ιδιοτροπίας του καθενός, και γι' αυτό οφείλουμε να την χαρακτηρίσουμε ηθική, εννοώντας ότι σιμνιστά φορέα μιας απροϋπόθετης πρακτικής αναγκαιότητας. Η διάσταση αυτή είναι ειδική, και ακόμη και αν αποτελεί ενδεχομένως πρόβλημα από θεωρητικής απόψεως, σιμνιστά μια ουσιασθή πλευρά της σχέσης του Μαρξ με την πραγματικότητα, με την έννοια της κριτικής του παρόντος ή της προβολής του μέλλοντος: αναδιπλασιάζει τη διανοητική του σχέση με το παρόν, τη διαπερνά εκ των έσω, δεν συνάγεται απ' αυτήν και ως εκ τούτου δεν ανάγεται σ' αυτήν.

Χρειάζεται κατά συνέπεια να μην συγχέουμε αυτές τις δύο όψεις χρησιμοποιώντας κοινότοπες εκφράσεις, αλλά να τις συνδέουμε στους κόλπους μιας αντιφατικής ενότητας η οποία θα σέβεται την ετερογένεια και σιμνελώς την ένταση που υπάρχει ανάμεσα τους, δηλαδή ανάμεσα σ' έναν θεωρητικό λόγο που κατανοεί και σ' έναν πρακτικό λόγο που κρίνει. Αυτό που οφείλει να πράξει ο υλισμός δεν είναι να διατυμπανίσει τον θάνατο αυτής της αντιφατικής ενότητας, αλλά να επεξεργαστεί τα χαρακτηριστικά της. Δίχως τον θεωρητικό λόγο η πολιτική είναι αδύναμη διότι δεν μπορούμε να θέλουμε, με βásiμες ελπίδες επιτυχίας, παρά μόνο το εφικτό. Αλλά χωρίς τον πρακτικό λόγο η πολιτική είναι τυφλή αφού καμιά επιστήμη δεν είναι σε θέση να μας πει τι οφείλουμε να κάνουμε. Ο κομμουνισμός είναι επομένως μια δυνατότητα που η ιστορία, μέσα στην ίδια την αναγκαιότητά της, αναδεικνύει, αλλά που μόνον ένας πρακτικός λόγος ηθικού τύπου μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι είναι δεσμευτικός στο πεδίο των αξιών.

Μετάφραση: Τάσος Μπέτζελος

